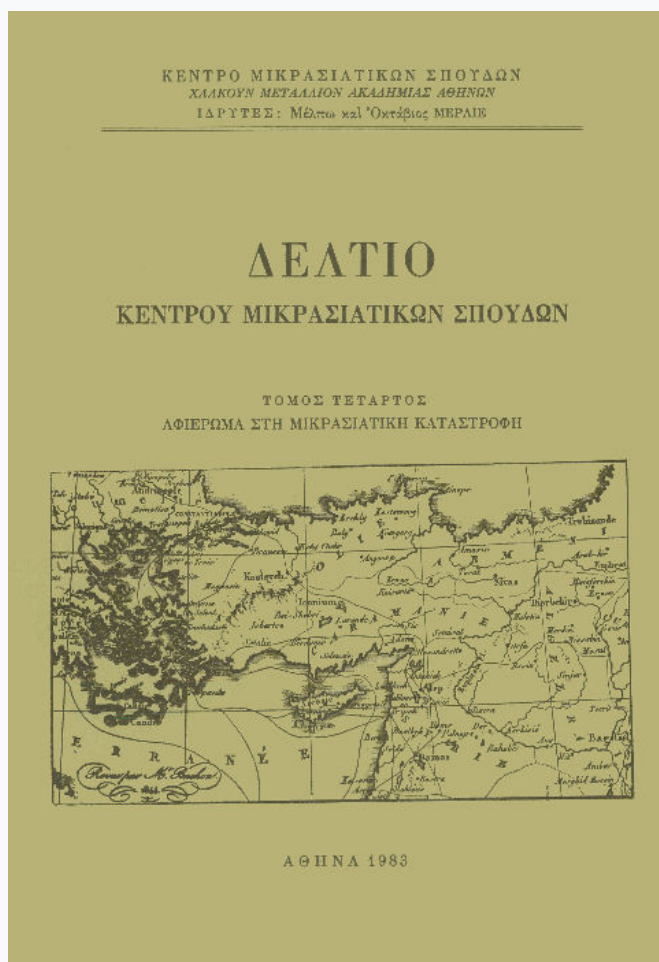

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 4 (1983)

Αφιέρωμα στη Μικρασιατική Καταστροφή

Οι βουλευτικές εκλογές στην Οθωμανική αυτοκρατορία: Οι Έλληνες βουλευτές 1908-1918

Κατερίνα Μπούρα

doi: [10.12681/deltiokms.36](https://doi.org/10.12681/deltiokms.36)

Copyright © 2015, Κατερίνα Μπούρα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπούρα Κ. (1983). Οι βουλευτικές εκλογές στην Οθωμανική αυτοκρατορία: Οι Έλληνες βουλευτές 1908-1918. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 4, 69–85. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.36>

ΟΙ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΒΟΥΛΕΥΤΕΣ 1908-1918

Κατά την περίοδο 1908-1918 στην πολιτική ζωή της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κυριαρχεί το Κομιτάτο "Ενωση και Πρόοδος. 'Η δεκαετία αυτή αποτελεί τη σημαντικότερη περίοδο του μετασχηματισμού της Τουρκίας από κράτος πολυεθνικό, που ήταν ό 'Οθωμανική Αυτοκρατορία, σε έθνικό, που αποτέλεσε ή Τουρκία από το 1923 και μετά.

Οι εξελίξεις της περιόδου αυτής δεν άφησαν ανεπηρέαστη την πορεία του μεγάλου τμήματος του 'Ελληνισμού που ζούσε ακόμα μέσα στα σύνορα της πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Οι πολιτικές ζυμώσεις και οι έσωτερικές εξελίξεις στην 'Οθωμανική αυτοκρατορία άφ' ενός στην περίοδο 1908-1912, όταν οι "Ελληνες έλαβαν ενεργό μέρος στην έντονη πολιτική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε, και οι γενικότερες εξελίξεις, άφ' έτερου, κατά τη μεταξύ 1912-1918 περίοδο, έπαιξαν ρόλο καθοριστικό στην τύχη του αλύτρωτου 'Ελληνισμού.

Το σύνθημα "Ισότης-Αδελφότης-Δικαιοσύνη" το όποιο υιοθέτησε ή επανάσταση του νεοτουρκικού Κομιτάτου "Ενωση και Πρόοδος το 1908 εξασφάλισε στους νεότουρκους την υποστήριξη όλων των εθνοτήτων της Αυτοκρατορίας που δέχθηκαν τη συνταγματική αλλαγή με έκδηλώςεις μεγάλου ένθουςιασμού. Σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, οι "Ελληνες πρωταγωνίστησαν στον πανηγυρικό έορτασμό για την ανακήρυξη του συντάγματος¹.

---

1. Το πνεύμα της συμφιλώσης στη διάρκεια των πρώτων ημερών της νεοτουρκικής επανάστασης αντανακλάται στις ανταποκρίσεις του σύγχρονου τύπου. Έντυπωσιακό στοιχείο στις ανταποκρίσεις αυτές αποτελούν οι περιγραφές έκδηλώσεων σεβασμού των νεοτούρκων αξιωματικών σε έθνικά έλληνικά σύμβολα, όπως ή έλληνική σημαία ή ό έλληνικός έθνικός ύμνος. 'Ανταπόκριση από τη Σμύρνη στο Νέον "Αστν, 15.7.1908: «Είς τό καφενεϊόν "Αι Λάμπ" (sic)... εισήλθον νέοι αξιωματικοί... και έξητωκραύγασαν υπέρ συντάγματος, έλευθερίας και 'Ελλάδος. Τήν ιδίαν έσπέραν, 50 περίπου νέοι αξιωματικοί εισελθόντες εις τό καφενεϊόν "Παρισίων" υποχρέωσαν την έν αυτώ όρχηστρα να ανακρούση τόν 'Ελληνικό ύμνο». Στη συνέχεια «έξητωκραύγασαν και υπέρ 'Ελλάδος διακρόντες ήρχισαν άσπάζοντες την Τουρκική και 'Ελληνική σημαία». Βλ. επίσης "Αμάλθεια, 14.7.1908 και 15.7.1908. Παρόμοιες έκδηλώσεις έγιναν στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας. Βλ. "Ακρόπολις, 13 και 14.7.1908. Βλ. επίσης "Αβραάμ Μπεναραγία, "Η πρώτη σταδιοδρομία του 'Ελληνικού προλεταριάτου, 'Αθήνα 1975, σ. 41.

Τὸ νέο καθεστὼς τῆς ἰσπολιτείας ποὺ κατοχύρωνε ἡ ἀνακήρυξη τοῦ Συντάγματος² τὸν Ἰούλιο τοῦ 1908 καὶ ἡ ταυτόχρονη κήρυξη γενικῶν ἐκλογῶν, ἔθεσε τίς βάσεις γιὰ μιὰ νέα συνεργασία τῶν λαῶν τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ δημιουργοῦσε τίς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ εὐρύτερη συμμετοχὴ στὴν Ὀθωμανικὴ διοίκηση τῶν Ἑλλήνων,³ οἱ ὁποῖοι δὲν ἀντιπροσώπευαν μόνο ἓνα σημαντικό μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ ἐκπροσωποῦσαν καὶ μιὰ σημαντικὴ οἰκονομικὴ δύναμη.

Τὴν ἐποχὴ τῆς ἀπολυταρχίας, τὸ νεοτουρκικὸ Κομιτάτο εἶχε ἀναπτύξει καλὲς σχέσεις μὲ τοὺς Ἑλλήνες. Τίς ὁργανώσεις τους, μάλιστα, στὴ Μακεδονία χρησιμοποίησαν οἱ νεότουρκοι γιὰ τὴ λαθραία εἴσοδο στὴ χώρα τῶν στελεχῶν τοῦ Κομιτάτου ποὺ ζοῦσαν στὸ ἐξωτερικόν⁴. Τὸ κλίμα αὐτῆς τῆς συνεργασίας μὲ τίς ὁργανώσεις τοῦ νεοτουρκικοῦ Κομιτάτου δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστους τοὺς Ἑλλήνες. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, παράλληλα μὲ τὴν ἀλυτρωτικὴ ἰδεολογία, ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσεται καὶ μιὰ ἄλλη πρὶν προχωρημένη ἀντίληψη: τὸ ἀνατολικὸ ἰδανικὸ ποὺ θὰ ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια ἐνὸς μεγάλου ἐλληνικοῦ κράτους καὶ θὰ στηριζόταν στὴ συνεργασία τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς⁵. Γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ ἰδανικοῦ αὐτοῦ, ὁ Ἀθ. Σουλιάτης-Νικολαΐδης καὶ ὁ διπλωμάτης φίλος του Ἰωὺν Δραγοῦμης⁶ ἔδρυσαν τὸ 1908 τὴ μυστικὴ Ὀργάνωση Κωνσταντινουπόλεως (στὸ ἐξῆς Ο.Κ.) ποὺ φιλοδοξοῦσαν νὰ ὁργανώσουν τίς δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ὥστε νὰ ἀναδειχθεῖ σὲ σημαντικό ρυθμιστὴ τῶν πραγμάτων τῆς Ἀνατολῆς⁷.

2. Τὸ Σύνταγμα ποὺ ἐπέβαλαν οἱ νεότουρκοι τὸ 1908, ἦταν τὸ Σύνταγμα τῶν Νεοσουλμανῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, ποὺ ὁ σουλτάνος Ἀβδούλ Χαμίτ (Abdul Hamit) εἶχε καταργήσει τὸ 1878. Γιὰ τὴ Βουλὴ 1876-1878 βλ. R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore 1963, ὅπου περιλαμβάνει τὰ νόματα τῶν βουλευτῶν, σ. 261-82. Ἀναφορικὰ μὲ τὸ συνταγματικὸ κίνημα τῶν Νεοσουλμανῶν βλ. Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 1962.

3. Γιὰ τὴν τάξη τῶν Ἑλληνοσουλμανῶν ποὺ εἶχαν καταλάβει σημαντικὲς θέσεις ἐπιρροῆς βλ. Ἀλ. Ἀλεξανδρή: «Οἱ Ἑλλήνες στὴν Ὑπηρεσία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας», *ΔΙΕΕΕ, ΚΓ'* (1980).

4. D. Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 376-8. Γιὰ τὴν πορεία τοῦ νεοτουρκικοῦ κινήματος μέχρι τὸ 1908 καὶ τὴν συνεργασία του μὲ ἄλλες ἐθνικὲς ομάδες βλ. E. E. Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton 1957.

5. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ, μὲ φανερά ἔγχρη ἰδεολογικῆς σύγχυσης καὶ ἀσάφεια στὸς στόχους, ἦταν ἀπόρροια τῆς συνειδησης ποὺ ἀναπτύχθηκε μετὰ τὸ 1897, τῆς ἀδυναμίας τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ τὴν Τουρκία. Βλ. Θ. Βερέμη, «Ἰδεολογικὲς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ συνεργασία Ἑλλήνων καὶ Τούρκων», *ΔΙΕΕΕ, ΚΓ'* (1980), σ. 4.

6. Βλ. τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ι. Δραγοῦμη Ὅσοι Ζωντανοί, ποὺ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1911.

7. Γιὰ τὴν Ο.Κ. βλ. D. Xanlatos, «The Greeks and the Turks on the Eve of the Balkan Wars: a Frustrated Plan», *BS*, 1962. Ἐπίσης Α. Σουλιάτης-Νικολαΐδης, Ἡ Ὁργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως (Ὑπὸ ἔκδοσιν. Τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ἔργου ἔχουν ἀναλάβει οἱ

Παρά τὸ κλίμα τοῦ γενικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης 'Ιωακείμ Γ' ἐκφράστηκε μὲ ἐπιφύλαξη γιὰ τὴ συνταγματικὴ ἀλλαγὴ⁸.

Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης 'Ιωακείμ Γ', ποὺ κατὰ τὴ διάρκεια τόσο τῆς πρώτης ὥσο καὶ τῆς δευτέρας πατριαρχείας του⁹ ἐπέδειξε μεγάλῃ πολιτικὴ διορατικότητά, ἀντιστεκόταν στὴ μετατροπὴ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας σὲ ἀπόλυτα κοσμική. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ προτιμοῦσε τὸ ancien régime διότι θεωροῦσε ὅτι προστάτευε τὰ συμφέροντα τοῦ Πατριαρχείου, τὰ ὁποῖα ταύτιζε μὲ ἐκεῖνα τοῦ 'Ελληνισμοῦ¹⁰.

Οἱ ἐκδηλώσεις ἔντονης δυσaréσκειας μεγάλου τμήματος τῶν 'Ελληνορθομανῶν οἱ ὅποιοι εἶχαν ἐνθουσιαστεῖ μὲ τὶς ὑποσχέσεις τῶν Νεότουρκων, ἀνάγκασαν τὸν Πατριάρχην νὰ ἀνακαλέσει δημόσια τὴ στάση του καὶ νὰ ἐκφράσει τὴν εὐaréσκειά του γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Συντάγματος¹¹.

Πρώτῃ ἐκδήλωση τῶν πραγματικῶν διαθέσεων τῶν Νεότουρκων, ὥσο καὶ τῶν διαφόρων ἐθνότητων μέσω τῆς ἰσοπολιτείας, ἀποτέλεσαν οἱ ἐκλογές γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν ἀντιπροσώπων στὴ Βουλὴ, ποὺ ἄρχισαν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1908.

Οἱ ἐκλογές τοῦ 1908 διενεργήθηκαν σὲ μεγάλο βαθμὸ μὲ διαπραγματεύσεις στὶς ὁποῖες τὸ συντονιστικὸ ρόλο ἔπαιξε τὸ Κομιτάτο. Ἀνταγωνισμὸς κομμάτων δὲν ὑπῆρχε. Τὸ Κομιτάτο κατάρτισε τοὺς συνδυασμούς, ὅρισε τὶς βουλευτικὲς ἔδρες καὶ κάλεσε τὶς διάφορες ἐθνότητες νὰ ὀρίσουν τοὺς ἀντιπροσώπους τους¹².

Θ. Βερέμης καὶ Κ. Α. Μπούρα) καὶ Α. Χ. Χαμουδόπουλου, *Ἡ Νεωτέρα Φιλικὴ Ἑταιρεία*, Ἀθήνα 1946. Ὁ Χαμουδόπουλος ἦταν δημοσιογράφος στὴν Πόλιν. Τὸ 1910 μῆθηκε στὴν Ο.Κ. ἀπὸ τὸ δικηγόρῳ Ἀλ. Πανταζῆ. Καθὼς ὁ ἴδιος περιγράφει χαρακτηριστικά: «... Στὶς πόλεις καὶ σ' ὅλα τὰ κέντρα τοῦ ἐσωτερικοῦ τὰ πρὸ ἀπομακρυσμένα, τὰ νήματα τῆς ἐμπορικῆς καὶ οἰκονομικῆς ζωῆς τὰ κρατοῦν οἱ "Ἕλληνες καὶ" Ἕλληνες ἀποτελοῦν τὴν πλειοψηφία τῶν ὑπαλλήλων τῆς Ὀθωμανικῆς Τραπεζῆς, τοῦ Μονοπωλίου Καπνῶν, τῶν Σιδηροδρομικῶν Ἑταιρειῶν καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων ὁργανισμῶν. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γίνῃ σκέψη γιὰ ἐνέργειες πολιτικὲς πρὸς τὴν ἐξουσίαν τῆς Τουρκίας. Αὐτό, ἄλλωστε, δὲν τὸ ἐννοεῖ τὴν ἐποχὴ ἐκείνῃ οὔτε ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἐλευθεροῦ Κράτους. Ἀντιθέτα, σὲ μιὰ στιγμή ὁ Ἕλληνισμὸς —υπόδουλος καὶ ἐλεύθερος— ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἐνισχύσει τὸ Τουρκικὸν Κράτος, γιὰτὶ ἔνας ἄλλος τρομερὸς καὶ σοβαρὸς κίνδυνος διαγράφεται, ὁ Πανσλανισμὸς...» (δ.π., σ. 7). Εἰρωνεία ἴσως ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἡ τάξη τῶν Ἑλλήνων ποὺ περιγράφει ἦταν ἀκριβῶς ἐκείνῃ ποὺ κατὰ μεγάλο μέρος ἀντιτάχθηκε στὴν πολιτικὴ τῆς Ο.Κ.

8. *Νέον Ἄστυ*, 18.7.1908.

9. Βλ. Β. Θ. Σταυρίδου, *Οἱ Οἰκουμενικοὶ Πατριάρχες 1860 - σήμερον*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 228-84. Περιλαμβάνει ὅλη τὴ γνωστὴ βιβλιογραφία περὶ Ἰωακείμ Γ'.

10. Βερέμης, δ.π., σ. 12. Ὅπως πολὺ σωστά σημειώνει ὁ Θ. Βερέμης, ὁ Ἰωακείμ ἦταν ἀντιθετὸς πρὸς τὸ μεγαλοϊδεατισμὸ ποὺ τοῦ ἀποδίδει ὁ Δ. Κιτσίκης στὴ *Συγκριτικὴ Ἱστορία Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας στὸν 20ὸ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1978, σ. 97.

11. Μέγα μέρος τοῦ τύπου ἐπετέθη στὸν Πατριάρχην, ἐνῶ μεγάλῃ ἀντιπατριαρχικῇ δὴλῳσιν ὁργανώθηκε στὸ Πέραν καὶ στὸ Φανάρι. *Ὁ.π. καὶ Ἀμάθεια*, 19.7.1908, 22.7.1908.

12. Οἱ ἐκλογές ἔγιναν σὲ δύο βαθμούς: οἱ ψηφοφόροι ἐξελέγαν τοὺς ἐκλεκτοὺς οἱ ὅποιοι,

Παρά τὸ γεγονός ὅτι τὸ Κομιτάτο θεώρησε ἀναγκαία τὴ συνεργασία μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἐθνότητων, δὲν δέχθηκε τὴν ἀρχὴ τῆς ποσοστιαίας ἐκπροσώπησής τους στὴ Βουλὴ. Στους Ἑλλήνες ἀντιπρότεινε τὴν ἀνάδειξη ἴσου ἀριθμοῦ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων βουλευτῶν στὶς περιφέρειες ὅπου οἱ Ἑλλήνες ἀποτελοῦσαν τὴν πλειοψηφία. Τοῦτο, ὅμως, δὲν ἴσχυσε ὅπου ἡ πλειοψηφία ἀποτελεῖτο ἀπὸ Τούρκους¹³.

Τὶς ἐκλογικὲς προσπάθειες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν διαπραγματεύσεων, ἀνέλαβε νὰ συντονίσει ἡ Ο.Κ. ποὺ ἱδρύσε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἓνα ἐπίσημο ὄργανο, τὸν «Πολιτικὸ Σύλλογο» (στὸ ἐξῆς Π.Σ.). Ἐπιδίωξη τοῦ Π.Σ. ἦταν ἡ ὅσο τὸ δυνατόν εὐρύτερη ἐκπροσώπηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέσα στὴν Ὀθωμανικὴ Βουλὴ¹⁴.

Ἀρνητικὰ γιὰ τοὺς Ἑλλήνες ἐπέδρασε μιὰ νέα ἐπιπλοκὴ τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐκλογῶν, καὶ δημιούργησε ἓνα κλίμα δυσπιστίας μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων¹⁵. Δὲν ἔλειψαν, ὅμως, καὶ οἱ περιπτώσεις ἐκλογικῶν παρανομιῶν. Σὲ ἔνδειξη διαμαρτυρίας γιὰ τὶς ἐκλογικὲς ἀδικίες σὲ βάρος τους, οἱ Ἑλλήνες συγκρότησαν στὴν Πόλὴ μεγάλη συγκέντρωση μὲ αἶτημα τὴ ματαίωση τῶν ἐκλογῶν¹⁶.

Τὴ γενικὴ δυσμένεια ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, ποὺ προκάλεσε τὸ Κρητικὸ, μετέτρεψαν σὲ ἀγανάκτηση καὶ ὀργὴ οἱ ἐπεμβάσεις τῶν ἐλληνικῶν προξενικῶν ἀρχῶν στὴν ἐκλογικὴ διαδικασία. Τέτοιες παρεμβάσεις, συνοδευόμενες συχνὰ ἀπὸ ἀπρόσεκτα δημοσιεύματα στὸν ἐλληνικὸ τύπο, ἐξαγριῶναν τοὺς Νεότουρκους· σὲ ὁρισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις ἔγιναν αἰτίαι γιὰ τὴ ματαίωση τῶν προηγούμενων συμφωνιῶν. Ἔτσι, οἱ ἐπισκέψεις τῶν Προξένων στὰ σπί-

---

στὴ συνέχεια, ὑποδείκνυν τοὺς βουλευτὲς γιὰ τὴν Ὀθωμανικὴ Βουλὴ. Τοὺς ὑποψήφιους θὰ ὑποδείκνυν ὁ Πατριάρχης καὶ οἱ κατὰ τόπους Μητροπολίτες. Ἑκλογικὴ βάση ἦταν 1 βουλευτὴς ἀνὰ 30.000-70.000 ψηφοφόρους. Ἀμάλθεια, 29.7.1908.

13. C. Boura, *The Young Turk Revolution and the Greeks in the Ottoman Empire 1908-1912*, M.A. Dissertation, School of Slavonic and East European Studies, 1976, σ. 12. Μερικὲς πτυχὲς τῶν ἐκλογικῶν διαπραγματεύσεων στὶς σ. 9-14.

14. Ἡ Ο.Κ. καὶ ὁ Π.Σ. συνεργάστηκαν μὲ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὶς κατὰ τόπους ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές.

15. Στις 6 Ὀκτωβρίου 1908 οἱ Κρήτες ἀνακοίνωσαν τὴν ἀπόφασή τους γιὰ ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Τὴν ἴδια μέρα ἡ Αὐстро-Οὐγγαρία ἀνακοίνωσε τὴν προσάρτηση τῆς Βοσνίας-Ἑρζεγοβίνης, ἐνῶ μιὰ ἡμέρα πρὶν ἡ Βουλγαρία εἶχε κηρύξει τὴν ἀνεξαρτησία της. Τὸ γεγονός, πάντως, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση δὲν δέχθηκε τὰ αἰτήματα τῶν Κρητῶν διευκόλυνε τὴ θέση τῶν Ἑλληνοοθωμανῶν. Boura, ὁ.π., σ. 11.

16. Ἡ διαδήλωση ἐκτιμήθηκε ἀπὸ τὸν τύπο ὡς ἡ μεγαλύτερη συγκέντρωση ἀνθρώπων στὴν Πόλὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀλώσης. Οἱ Ἑλλήνες προέβησαν σὲ διάφορες διαμαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῶν ἐκλογῶν (ὁ.π., σ. 12-3). Ἐκφράσθηκε, ἀκόμη, καὶ ἡ ἀποψη γιὰ ἀποχὴ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὶς ἐκλογὲς σὲ ἔνδειξη διαμαρτυρίας. Ἡ ἀπειλὴ αὕτὴ δὲν πραγματοποιήθηκε χάρις στὴν παρέμβαση τοῦ Ἰωαννέμου.

τια 'Ελλήνων υποψηφίων στην 'Αμισό¹⁷ και την Τραπεζούντα, την παραμονή των εκλογών, στέργησε τους 'Ελληνες από τις συμφωνημένες μουσουλμανικές ψήφους¹⁸. Στη δὲ Κωνσταντινούπολη, παρὰ τὴν ἀρχικὴ συμφωνία ὅτι οἱ 'Ελληνες θὰ ἐξελέγαν τρεῖς υποψηφίους, τὸ Κομιτάτο δέχθηκε τὴν ἐκλογὴ μόνο δύο, καὶ τοῦτο μετὰ ἀπὸ προσωπικὴ παρέμβαση τοῦ 'Ιωακείμ.

Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῶν ἐκλογικῶν διαπραγματεύσεων μεγάλη ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ 'Ιωακείμ Γ' σὰν ἐξισοροποιητῆ τῶν ἀκραίων τάσεων ἀπὸ τὴν 'Ελληνικὴ πλευρὰ ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ἐξαγριωμένων Νεότουρκων ἀφ' ἑτέρου¹⁹. Τέλος, ἀξιολογώντας τὴς ἐπιπτώσεις τοῦ νὰ μὴν ἀντιπροσωπευθοῦν καθόλου στὴν 'Οθωμανικὴ Βουλὴ, οἱ 'Ελληνες συμβιβάστηκαν μὲ τὴν ἐκλογὴ 24 βουλευτῶν²⁰.

Μέρος τῶν συμφωνιῶν ἦταν ἡ ἐκλογὴ τῶν βουλευτῶν Κωνσταντινουπόλεως Κ. Κωνσταντινίδη καὶ Π. Κοσμίδη, τοὺς ὁποίους ὑπέδειξε ὁ Πατριάρχης 'Ιωακείμ Γ' ²¹, ἐνῶ ὁ Π. Καρολίδης, καθηγητὴς τῆς 'Ιστορίας στὸ Πανεπιστήμιο 'Αθηνῶν, ἔχοντας χάσει τὴν 'Οθωμανικὴ του ὑπηκοότητα, ἐξελέγη βουλευτὴς Σμύρνης. Σὲ ἐξί, ὥστόσο, περιφέρειες ('Ιωάννινα, Κοζάνη, Λήμνο, Μυτιλήνη, Χίος καὶ Ρόδος) δὲν βγῆκαν παρὰ μόνο 'Ελληνες βουλευτές, γιατί ἡ μεγάλη πλειοψηφία τους ἦταν ἑλληνικὴ²².

17. Στὴν 'Αμισό δὲν ἐξελέγη ὁ 'Ελληνας υποψήφιος.

18. Πρόκειται περὶ τοῦ Μ. Κωφίδη ὁ ὁποῖος ἐξελέγη βουλευτὴς Τραπεζούντας καὶ στὶς τρεῖς βουλευτικὲς περιόδους 1908-1912, 1912-1914, 1914-1918. Γιὰ τοὺς ἀτυχεῖς αὐτοὺς χειρισμούς βλ. Π. Καρολίδη, *Λόγοι καὶ Ὑπομνήματα*, τ. Α' (Β' δὲν ἐξεδόθη), 'Αθήνα 1913, σ. 44-8. Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀστείρευτὴ πηγὴ πληροφοριῶν σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἑλληνικὴ κοινοβουλευτικὴ δραστηριότητα τῆς περιόδου 1908-1912, ὅπως τὴν ἔχρησε ὁ ἴδιος ὁ Καρολίδης. Εἶναι γιὰ τοῦτο συχνὰ φορτισμένη μὲ τὰ βιώματα τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος ἀντιπολιτεύθηκε τὴν Ο.Κ. (Γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ εὐχαριστῶ τὸν κ. 'Ιορδάνη Παμπούκη ποὺ μοῦ τὸ ὑπέδειξε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1976).

'Αξίζει ν' ἀντιπαραθεῖ μετὰ τὴς μαρτυρίες περὶ Ο.Κ. τοῦ Α. Σουλῳτή-Νικολαΐδη (ποὺ βρίσκεται στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη) σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴς ἐκτιμήσεις καταστάσεων καὶ προσώπων.

19. 'Ο.π., σ. 45-8.

20. 'Αμάλθεια, 2.2.1909. 'Ο Ahmad δίνει λαμβασμένα τὸν ἀριθμὸ τῶν 'Ελλήνων βουλευτῶν σὰν 26. Βλ. F. Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, 'Οξφόρδη 1969, σ. 28. Γιὰ τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν βουλευτῶν καὶ τῶν τριῶν περιόδων βλ. F. Ahmad & D. A. Rustow, «İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1912», Güney - *Dogu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, σ. 4-5, 1976. Δίνου, ὅμως, λαμβασμένα τοὺς Χωναῖο καὶ Δρίζα ὡς Σλάβους καὶ τὸν Ναρλῆ ὡς 'Αρμένιο. Στὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν 'Ελλήνων βουλευτῶν ὑπολογίζουν τοὺς Χαρ. Βαμβακῆ καὶ Ἑμμ. Ἑμμανουηλίδη ποὺ ἀντικατέστησαν τοὺς Κ. Δρίζα τὸ 1909 (Κοζάνης καὶ Γρεβενῶν) καὶ 'Αριστείδη Γεωργαντζόγλου Πασά (Σμύρνης) ποὺ ἔγινε γερουσιαστὴς τὸ 1910.

21. Τοὺς δύο βουλευτὲς ὑποστήριξε ὡς δικούς του τὸ Κομιτάτο, 'Αμάλθεια, 28.11.1908.

22. Χαμουδόπουλος ὅ.π., σ. 11. Τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Καρολίδη ὑποστήριξε καὶ τὸ 'Ελληνικὸ Ὑπουργεῖο 'Εξωτερικῶν.

Διατηρώντας μυστική την οργάνωσή του, τὸ Κομιτάτο κυβερνοῦσε τὴ χώρα διαμέσου τῆς Βουλῆς, ἀποφεύγοντας νὰ διορίσει μέλη του σὲ κυβερνητικές θέσεις. Κατὰ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς Βουλῆς, χωρὶς νὰ ἔχει ἱκανοποιήσει τίς προσδοκίες ὧσων εἶχαν ὑποστηρίξει τὸ Κίνημα τοῦ Ἰουλίου 1908, τὸ Κομιτάτο βρέθηκε ἀντιμέτωπο μὲ μιὰ ὁλοένα αὐξανόμενη ἐξωκοινοβουλευτική ἀντιπολίτευση μὲ συμμάχους παραδοσιακὰ συντηρητικές ὀρθοσκευτικές ομάδες τῆς μουσουλμανικῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας.

Τοὺς πρῶτους μῆνες τοῦ 1909 οἱ ἀντιπολιτευτικές ομάδες συσπειρώθηκαν κυρίως γύρω ἀπὸ τὴ φιλελεύθερη Ἑνωση (Osmanli Ahrar Firkasi)²³ καὶ τὴ Μωαμεθανικὴ Ἑνωση (Ittihad Muhammedi)²⁴.

Στις 31 Μαρτίου 1909, οἱ ὁπαδοὶ τοῦ παλαιοῦ καθεστώτος, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Ἀβδούλ Χαμίτ, ἔκαναν πραξικόπημα στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ σκοπὸ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Κομιτάτου. Ἐναντίον τῶν στασιαστῶν στὴν πρωτεύουσα βάδισε ἀπὸ τὴ Μακεδονία ὁ Στρατὸς Δράσης (Hareket Ordusu), ποὺ ἀποκατέστησε τὸ Κομιτάτο στὴν ἐξουσία²⁵. Μετὰ τὴν καταστολὴ τοῦ κινήματος, οἱ Νεότουρκοι ἐξεθρόνισαν τὸν Ἀβδούλ Χαμίτ καὶ στὸ θρόνο ἀνῆλθε ὁ Μεχμέτ Ρεσάτ, ὁ ὁποῖος ὑπετάγη πλήρως στὸ Κομιτάτο. Τὴν πραγματικὴ διοίκηση ἀνέλαβε ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Τρίτου Σώματος Στρατοῦ, ποὺ εἶχε ἡγηθεῖ τοῦ Στρατοῦ Δράσης. Κύριοι πλέον τῆς καταστάσεως, οἱ Νεότουρκοι²⁶ ἄρχισαν νὰ παίρνουν μέτρα γιὰ νὰ ἐδραιώσουν τὴν ἐξουσία τους καὶ νὰ ἐπιβάλουν τὸ συγκεντρωτικὸ κράτος ποὺ ἐπεδίωκαν.

Μετὰ τὴν ἀναμφισβήτητη πλέον ἐπικράτησή τους, οἱ Νεότουρκοι κατέστησαν σαφεῖς τίς προθέσεις τους ἀπέναντι στίς μὴ-μουσουλμανικὲς μειονότητες. Τότε ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀντίφαση μεταξὺ τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσπολιτείας καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ πολυεθνικοῦ κράτους. Κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἀκολούθησε, οἱ Νεότουρκοι προσπάθησαν νὰ μεταβάλουν τίς μὴ-μουσουλμανικὲς μειονότητες σὲ νομιμόφρονες Ὀθωμανούς. Ἡ πολιτικὴ αὕτη, ὅπως παρατηροῦσε τὸ 1910 ὁ τότε Βρετανὸς πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Sir Gerald Lowther, ἰσοδυναμοῦσε «μὲ τὴ σύνθλιψη τῶν μὴ τουρκικῶν στοιχείων στὴν τουρκικὴ χοάνη»²⁷.

23. Ἡ Φιλελεύθερη Ἑνωση ἱδρύθηκε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1908, ἀλλὰ ἀπέτυχε στίς ἐκλογές. Ahmad, ὁ.π., σ. 28.

24. Ahmad, ὁ.π., σ. 40.

25. Ahmad, ὁ.π., σ. 36-46. Τότε σκοτώθηκε καὶ ὁ λοχαγὸς Ρωμύλος Σπαθάρης ποὺ ἦταν ἀπὸ τοὺς λίγους Ἑλλήνες ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸν Τουρκικὸ Στρατό. Χαμουδόπουλος, ὁ.π., σ. 34.

26. Γιὰ πρώτη φορὰ στελέχη τοῦ Κομιτάτου ἀνέλαβαν κυβερνητικές θέσεις ὅπως τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν καὶ Οἰκονομικῶν, ποὺ ἀνέλαβαν ἀντίστοιχα ὁ Ταλαὰτ καὶ ὁ Τζαβίτ.

27. Bl. B. Lewis, *The Emergence of modern Turkey*, Λονδίνο 1968, σ. 218-9. Ἐπίσης Βερέμης, «Ἰδεολογικὲς Προϋποθέσεις», ὁ.π., σ. 12.

Τὸ ἔργο τοῦ «ἐξοθωμανισμοῦ» προώθησαν οἱ Νεότουρκοι μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ μέτρα καὶ μεταρρυθμίσεις ποὺ ἐπέβαλαν μεταξύ 1908-1912.

Ἀνάμεσα στοὺς στόχους τοῦ Κομιτάτου ἦταν ὁ περιορισμὸς τῶν Προνομίων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ποὺ ἦταν ἀσυμβίβαστα μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐνιαίου κράτους ποὺ ἐπεδίωκαν νὰ ἐπιβάλουν οἱ Νεότουρκοι. Στὸ βαθμὸ ποὺ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ προσβάλουν κατὰ μέτωπο τὰ Προνόμια, ἐπεχείρησαν νὰ τὰ ἀποδυναμώσουν ἑμμεσα, μὲ μέτρα ποὺ περιορίζαν τὶς δικαιοδοσίες τῆς Ἐκκλησίας.

Τὴν ἀνοιξή τοῦ 1909 ἡ Βουλὴ ἀπέρριψε πρόταση τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν νὰ μὴ διαταραχθεῖ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ποὺ ἴσχυε ὡς τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Συντάγματος. Ἡ ἐκπαίδευση τέθηκε ὑπὸ κρατικὴ ἐπιτήρηση. Σιγὰ σιγὰ ἄρχισαν νὰ λαμβάνονται τὰ μέτρα ποὺ θὰ διαμόρφωναν ἓνα ἐνιαῖο γιὰ ὅλους τοὺς Ὀθωμανοὺς ὑπάρχουσ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα²⁸.

Τὴν ἴδια περίοδο ψηφίστηκε στὴ Βουλὴ τὸ νομοσχέδιο περὶ στρατολογίας τῶν Χριστιανῶν²⁹, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιβαλλόταν ἡ ὑποχρεωτικὴ στράτευσή τους. Γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ νόμου συνηγόρησαν, μεταξύ ἄλλων, καὶ οἱ Ἕλληνες βουλευτὲς Μπούσιος, Χωναῖος, Νάλης, Κοσμίδης³⁰. Οἱ Ἕλληνες βουλευτὲς θεώρησαν ὅτι τὸ μέτρο τοῦτο προσέφερε τὴ δυνατότητα τῆς ἀποκατάστασης πραγματικῆς ἰσότητος καὶ τὴν εὐκαιρία νὰ προβάλουν τὴν ἀξίωση τῆς γενικότερης συμμετοχῆς στὴν ὀργανικὴ ζωὴ τοῦ κράτους³¹.

Οἱ ὑπερακυνόμενοι, ὅμως, τοῦ μέτρου τῆς στράτευσης τῶν Χριστιανῶν βουλευτὲς, παρέλειψαν νὰ ρυθμίσουν τὶς τεχνικὲς λεπτομέρειες τῆς στράτευσης πρὶν ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ νομοσχεδίου³². Ὅταν τὸ 1910 ἄρχισε ἡ στράτευση τῶν πρώτων Χριστιανῶν μέσα στὸ κλίμα τῆς ἐθνικιστικῆς ἐξαρσης ποὺ ἀκολούθησε, τὸ μέτρο μεταβλήθηκε σὲ μέσο πίεσης ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν³³.

Νέα, στὸ μεταξύ, ἐπιπλοκὴ τοῦ Κρητικοῦ, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1909, συνέβαλε στὴ δημιουργία σοβαρῆς ἔντασης στὶς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. Τὸ Κο-

28. Ἀμάλθεια, 30.5.1909.

29. Οἱ μὴ-μουσουλμάνοι ὑπῆκοι ἀπαλάσσονταν ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ θητεία πληρώνοντας φόρο.

30. Γιὰ τὸ πρακτικὸ τῆς συζήτησης στὴ Βουλὴ βλ. Ἐμμανουηλίδη, ὅ.π., σ. 151-4. Ὁ Ἐμμανουηλίδης ὑποστηρίζει ὅτι στὸ ζήτημα τῆς ὑποχρεωτικῆς στράτευσης ἡ κυβέρνηση ὑποχώρησε στὸ αἴτημα τῶν Χριστιανῶν βουλευτῶν (ὅ.π.). Στὴν Ἀμάλθεια τῆς 4.5.1909 εἶχε, πάντως, δημοσιευθεῖ περὶ συνομιλίας μεταξύ Σεβνέτ Πασᾶ καὶ Πατριάρχου περὶ στρατολογίας.

31. Ἀμάλθεια, 4.5.1909 καὶ 22.5.1909. Ὁ Πατριάρχης εἶχε, μάλιστα, ζητήσῃ τὸ σχηματισμὸ ξεχωριστῶν ταγμάτων γιὰ τοὺς Χριστιανούς, Boura, ὅ.π., σ. 24. Ὁ Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ' εἶχε δεχθεῖ μὲ ἐπιφύλαξη τὸ μέτρο τῆς στρατολογίας τῶν Χριστιανῶν.

32. Ἐμμανουηλίδης, ὅ.π., σ. 151-2.

33. Τότε ἄρχισε ἡ διαρροὴ πρὸς τὴν Ἑλλάδα μεγάλου μέρους ὧσων ἦταν σὲ στρατεύσιμη ἡλικία. ΓΠΕΣ ΑΑΚ ΙΕ Μάιος-Ἰούνιος 1910/1285 (Χίος), ΑΑΚ ΙΕ Ἰανουάριος 1910/376 (Σμύρνη).

μιτάτο έβαλε σ' έφαρμογή τὸ μέτρο τοῦ ἐμπορικοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν ἐλληνικῶν πλοίων καὶ προϊόντων. Τὸ μέτρο ἐξελίχθηκε σὲ προσπάθεια καταστροφῆς τῶν Ἑλλήνων ἐμπορέων, παραγωγῶν καὶ μεταφορικῶν ἐπιχειρήσεων ποὺ ἤλεγχαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ εἰσαγωγικοῦ-ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου καὶ τίς θαλάσσιες μεταφορές. Τὸ Κομιτάτο, ποὺ συντόνιζε καὶ ἐπέβλεπε τὸν ἀποκλεισμό, προσπάθησε νὰ τοὺς ὀδηγήσει σὲ πτώχευση³⁴. Τὸ μέτρο κράτησε, μὲ λιγότερη ἢ περισσότερη κατὰ περιόδους ἔνταση, μέχρι τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1911, ὅταν ἡ Ἰταλία κήρυξε τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Τουρκίας. Συνοδεύτηκε μὲ ἀπολύσεις Ἑλλήνων ποὺ ὑπηρετοῦσαν σὲ δημόσιες θέσεις.

Τὸν Ἑλληνισμό τῆς Μακεδονίας ἐπληξε κυρίως τὸ μέτρο τοῦ ἀφοπλισμοῦ ποὺ ἄρχισε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1909 καὶ ἐξελίχθηκε σὲ μέτρο ἐξόντωσης τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν τῆς περιοχῆς. Βάσει τῶν νόμων «Περὶ Συλλόγων» καὶ «Περὶ Συμμοριῶν», ποὺ ψήφισε ἡ Βουλὴ τὸν Αὐγούστο καὶ Σεπτέμβριο τοῦ 1909, διώχθηκαν οἱ Σύλλογοι τῶν ἐθνοτήτων στὴ Μακεδονία, ἐνῶ ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς Ἑλλήνων ὑπηρετῶν καὶ προξενικῶν ὑπαλλήλων ἀπελάθηκαν³⁵.

Οἱ Ἑλληνες βουλευτὲς δὲν ἀποτελοῦσαν παρὰ μειοψηφία στὴν Ὀθωμανικὴ Βουλὴ. Δὲν μπορούσαν, ἐπομένως, νὰ ἐπηρεάσουν τίς ἀποφάσεις τοῦ Κομιτάτου ποὺ ἤλεγχε τὴν πλειοψηφία στὴ Βουλὴ. Τὴ θέση τοῦ Κομιτάτου ἐνίσχυαν τὰ ἀνθελληνικὰ ἄρθρα τοῦ τουρικοῦ τύπου ποὺ ἐξερέθιζαν τὰ πνεύματα ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων³⁶.

Ἡ ἔντονη ἀντίδραση τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν δὲν στάθηκε ἀποτελεσματικὴ οὔτε ὅταν, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1910, συζητήθηκε στὴ Βουλὴ τὸ θέμα τῶν διαφιλονοκούμενων ἐκκλησιῶν μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων στὴ Μακεδονία. Ὁ νόμος «Περὶ Ἐκκλησιῶν» ποὺ ψηφίστηκε ρύθμιζε τὸ θέμα εἰς βάρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Τὴν «Ἐθνικὴ Συνέλευση» ποὺ συνεκάλεσε ὁ Πατριάρχης τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1910 ἐμπόδισε μὲ τρόπο ἀποφασιστικὸ ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνηση³⁷.

Κατὰ τὴν περίοδο ποὺ διαδραματίζονταν ὅλα αὐτά, οἱ Ἑλληνες βουλευτὲς ἔτειναν νὰ ἀποτελοῦν μιὰ ομάδα στὴν Ὀθωμανικὴ Βουλὴ. Συνεργάζονταν στὰ ἐθνικὰ θέματα καὶ ψήφισαν ὁ καθένας κατὰ τὴν κρίση του στὰ ἄλλα. Ὁ βουλευτὴς Σμύρνης Ἀριστείδης Γεωργαντζόγλου Πασάς ἔθεωρεῖτο ἀρχηγὸς τῆς αὐτῆς ἐλληνικῆς ομάδας. Ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Πολιτικοῦ Συλλόγου ἐγινε ἐπανειλημμένα ἡ πρόταση γιὰ τὴν ἵδρυση ἐλληνικοῦ πολιτικοῦ κόμματος. Ἡ

34. Dogu Ergil, «A Reassessment: The Young Turks, their Politics and Anti-Colonial Struggle», *Balkan Studies*, σ. 62.

Βλ. ἐπίσης Χαμουδόπουλος, *δ.π.*, σ. 35-6.

35. Βλ. Ὑπόμνημα τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν ΥΠΕΕ ΑΑΚ 1910/2701.

36. Τὴ θέση τοῦ Κομιτάτου ἐξέφραζε ἡ ἐφημερίδα *Tanin* (*Tanin*) ποὺ πρωτοστατοῦσε στὴν ἀνθελληνικὴ ἀρθρογραφία.

37. Τὰ γεγονότα περιγράφει ὁ Σουλιάτης στὴν Ο.Κ.

πρόταση αυτή δεν έγινε δεκτή στο βαθμό, μάλιστα, που όρισμένοι "Έλληνες ήταν ήδη μέλη του Κομιτάτου, όπως ο βουλευτής Μοναστηρίου Τρ. Νάλης³⁸.

Μετά από επίμονες προσπάθειες του Πολιτικού Συλλόγου, συστάθηκε στη Βουλή η περιφέρημη «Έλληνική Όμάδα» με 16 από τους 24 βουλευτές. Στην Ε.Ο. ανήκαν οι Μπούσιος, Κοσμίδης, Δίγκας, Βαμβακιάς, Κ. Κωνσταντινίδης, Χωναῖος, Ναρλῆς, Ζαφειρόπουλος, Σάλτας, Μποστάνης, Τσελεμπίδης, Στέλιος, Θ. Κωνσταντινίδης, Κίγκος, Σούρλας, Κούρτογλου. Αρχηγός της Ε.Ο. αναδείχθηκε ο Γ. Μπούσιος, που χαρακτηριζόταν από την τόλμη του.

Το γεγονός αυτό απέτέλεσε την πρώτη επίσημη διάσπαση των Έλλήνων βουλευτών και τῆς διάκρισής τους σε «Εθνικόφρονες» και «Αντεθνικούς», όπως χαρακτηρίζει ο Πολιτικός Σύλλογος τους βουλευτές που δεν συντάχθηκαν με την πολιτική του³⁹.

Πολιτευόμενοι, ωστόσο, χωρίς συγκεκριμένους στόχους, οι βουλευτές της «Έλληνικῆς Όμάδας», και κυρίως οι Μπούσιος και Κοσμίδης, εξερέθιζαν συχνά τὰ πνεύματα με προκλητικές διακηρύξεις μέσα στη Βουλή⁴⁰. Την πολιτική αυτή της ελληνικῆς ομάδας και του Πολιτικού Συνδέσμου εκμεταλλεύτηκαν οι Νεότουρκοι για προπαγανδιστικούς λόγους⁴¹.

Στην Ο.Κ. είχε άρχισει νὰ ωριμάζει ἡ ἰδέα τῆς δημιουργίας κοινού μετώπου τῶν ἐθνοτήτων, ὥστε νὰ ἀντιπαρατεθεῖ πιδό ἀποτελεσματικά στήν πολιτική τοῦ Νεοτουρκικοῦ Κομιτάτου. Ἡ συγκέντρωση τῶν 30 βουλευτῶν (Έλλήνων Βουλγάρων, Ἀρμενίων καὶ Ἀράβων), πού έγινε με πρωτοβουλία τῆς Ε.Ο. τίς πρώτες ἡμέρες τοῦ 1911, ἀποτέλεσε ἕνα πρῶτο βῆμα γι' αὐτήν τῇ συνεργασία, πού ἀνέλαβε νὰ συντονίσει σὲ ὅλη τὴν Αὐτοκρατορία ὁ Π.Σ.⁴²

Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1911 ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του καὶ κοινὸ δημοσιογραφικὸ

38. Θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ προσωπικὲς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν διαφορές. Τὸ γεγονός, ἐπίσης, ὅτι τὴν ὅλη προσπάθεια κατηύθυνε ἡ Ο.Κ., τὰ στελέχη τῆς ὁποίας συχνὰ δὲν ἦταν ἄτομα γενικῆς ἀποδοχῆς. Τὸ γεγονός, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ Πολιτικὸς Σύλλογος συνδεόταν με τὴν ομάδα Σαμπαχεντίν καὶ Ἰσμαήλ Κεμάλ μείωνε τὸ ἐνδιαφέρον ὁρισμένων βουλευτῶν γιὰ συνεργασία. Βλ. Καρολίδης, ὅ.π., σ. 328-30, 378-9.

39. Καρολίδης, ὅ.π. Τῇ διάκριση σὲ «Αντεθνικούς» καὶ «Εθνικόφρονες» ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Ν. Δάμτσας στὸ *Ἀγῶνα τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθήνα 1981 (Μεγάλο μέρος τοῦ βιβλίου αὐτοῦ καλύπτουν προσωπικὲς ἀναμνήσεις τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὴν Πόλη, ὅπου πρωτοπῆγε σὰν δημοσιογράφος τὸ 1910). Τὴν περὶ «ἀντεθνικότητος» κρίση πού εἶχε παλαιότερα συμμεριστεῖ ὁ συγγραφέας ἀναθεώρησε ἀργότερα, ὥπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος (σ. 49). Ὁ Δάμτσας ἀναφέρει λανθασμένα τὸν Κωφίδη στὴν «Εθνική» Όμάδα (ὅ.π.).

40. Ἀλεξάνδρη, ὅ.π., σ. 393-4. Γιὰ τὸ πῶς εἶδαν οἱ Τούρκοι συγγραφεῖς τοὺς δύο βουλευτὲς βλ. τὸ ποίημα «Vatan» τοῦ Ziya Gökalp, πού ἀναφέρεται στὸν Μπούσια, ὅ.π., σ. 394 σημ. 96 καὶ τὸ διήγημα τοῦ Y. K. Karaosmanoglu ἀναφορικὰ με τὸν Κοσμίδη, Π. Χιδίρογλου, *Τουρκικὴ Ἑλληνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 33.

41. Ἐμμανουηλίδης, ὅ.π., σ. 308.

42. Ξανάλτος, ὅ.π., σ. 287.

δργανο τῶν ἐθνοτήτων, ἡ *Tribune des Nationalités*⁴³, μὲ διευθυντὴ τὸ βουλευτὴ Χαρ. Βαμβακῆ καὶ συνεργάτες Τούρκους, Ἑλλήνες, Ἀρμενίους, Βουλγάρους⁴⁴, Ἀραβες καὶ Ἀλβανούς.

Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1911 ἀναγγέλθηκε ἡ ἱδρυση τοῦ νέου τουρκοῦ κόμματος «Ἐλευθερία καὶ Συνεννόηση» (*Hürriyet ve Ittilaj Firkası*) ποὺ ἀντιπολιτευόταν τὸ Κομιτάτο. Καταγγέλλοντας τὴν πολιτικὴ τῶν Νεότουρκων ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, Ἀράβων, Βουλγάρων, Ἀλβανῶν καὶ Ἀρμενίων, ζήτησαν τὴ συνεργασία τῶν ἐθνοτήτων⁴⁵.

Τὸ Κόμμα «Ἐλευθερία καὶ Συνεννόηση» συσπείρωσε Συντηρητικούς, Φιλελευθέρους, ἀνεξάρτητους βουλευτὲς καὶ γερουσιαστὲς τῆς ἀντιπολίτευσης, παλαιότερα μέλη τῶν κομιτάτων, καὶ ἀντικομιτατικὰ στοιχεῖα. Γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ Χριστιανοὶ καὶ Μουσουλμάνοι συσπειρώθηκαν μὲ κοινὸ στόχο τὴν ἀνατροπὴ τῶν Κομιτάτων.

Εἴκοσι μόλις ἡμέρες ἀπὸ τὴν ἱδρυσή του, τὸ νέο κόμμα πέτυχε τὴν πρώτη ἐκλογικὴ του ἐπιτυχία σὲ μιὰ ἐπαναληπτικὴ βουλευτικὴ ἐκλογὴ στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὴν ὑποψηφιότητά του ὑποστήριξαν καὶ οἱ Ἑλλήνες ἐκλέκτορες⁴⁶. Ἐνῶ ὅμως ἡ ἀντιπολίτευση πανηγύριζε γιὰ τὴν ἐπιτυχία της, τὸ Κομιτάτο ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσει νέα δραστηριότητα γιὰ τὶς γενικὲς ἐκλογὲς ποὺ πλησίαζαν.

Ἡ συνεργασία τοῦ Πολιτικοῦ Συλλόγου μὲ τὸ Κόμμα «Ἐλευθερία καὶ Συνεννόηση» κορυφώθηκε στὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τοῦ 1912.

Μετὰ τὴ διάλυση τῆς Βουλῆς καὶ τὴν προκήρυξη τῶν γενικῶν ἐκλογῶν⁴⁷, τὸ Κομιτάτο ἀνέλαβε τὴν πρωτοβουλία νὰ συζητήσει μὲ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη καὶ νὰ διαπραγματευθεῖ τὴν ἐλληνικὴ ὑποστήριξη στὶς ἐπικείμενες ἐκλογές. Οἱ ὑπουργοὶ Ταλαὰτ καὶ Χαλίλ ἐπισκέφθηκαν τὸν Ἰωαννῆμ Γ' καὶ δέχθηκαν νὰ αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν σὲ 37⁴⁸. Ὑποσχέθηκαν, ἐπίσης, νὰ δώσουν τέλος στοὺς περιορισμοὺς τῶν ἐκκλησιαστικῶν προνομίων καὶ νὰ διορίσουν ἕναν ἀριθμὸ Ἑλλήνων δημοσίων καὶ κυβερνητικῶν ὑπαλλήλων καὶ Ὑπουργὸ Δικαιοσύνης τὸν Ἀριστείδη Γεωργαντζόγλου Πασά. Τέλος,

43. Τὴν ἐφημερίδα αὐτή, καθὼς καὶ τὴν Πολιτικὴ Ἐπιθεώρηση, ἐξέδιδε ἡ Ο.Κ.

44. Ἡ Ο.Κ. εἶχε στὸ μεταξὺ προωθήσει τὴ συμφωνία Ἑλλήνων Βουλγάρων. Εἶχε, μάλιστα, υπογράψει πρωτόκολλο μὲ τοὺς Βουλγάρους βουλευτὲς ποὺ καθόριζε ἐπισήμως τὶς διεικδικήσεις τῶν δύο στοιχείων. Τὸ πρωτόκολλο ἐπέβαλλε τὴ συνεργασία τῶν δύο ἐθνοτήτων στὴ Μακεδονία γιὰ τὴν ἀνάδειξη 18 Ἑλλήνων καὶ 8 Βουλγάρων βουλευτῶν. Χαμουδόπουλος, ὁ.π., σ. 46.

45. Βλ. Ahmad, ὁ.π., σ. 99. Γιὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ νέου κόμματος βλ. Ἀμάλθεια, 9.11.1911.

46. Ἀμάλθεια, 29.11.1911.

47. Βλ. Ahmad, ὁ.π., σ. 101-2.

48. Χαμουδόπουλος, ὁ.π., σ. 48. Κατὰ τὸν Καρολίδη, τὸ Κομιτάτο πρότεινε τὴν ἐκλογὴ 45 Ἑλλήνων βουλευτῶν. Βλ. Καρολίδη, σ. 333-4. ὁ.π.,

δήλωσαν ότι θα αναγνωρίσουν το Οικουμενικό Πατριαρχείο εάν το μόνο Έθνικό Κέντρο του Έλληνισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁴⁹, πράγμα που αποτελούσε την πεμπτούσια των προνομίων του Έλληνισμού.

Τη σύμπραξη με τους Νεότουρκους υποστήριζε ο Ίωακείμ Γ'. Την πραγματοποίησή της ματαίωσε, ωστόσο, ο Π.Σ. που είχε στο μεταξύ έρθει σε χωριστή συμφωνία με το Κόμμα «Ελευθερία και Συνεννόηση»⁵⁰. Ο Π.Σ. δεν εξετίμησε όρθα το γεγονός ότι το Κομιτάτο ήταν ο συντονιστής της έκλογικής διαδικασίας, και επομένως οι υποψήφιοι τους οποίους δεν υποστήριζε ήταν αδύνατο να επιτύχουν στις εκλογές⁵¹.

Πράγματι, το Κομιτάτο, που διατηρούσε ακόμα μεγάλη δύναμη, μετῆλθε κάθε μέσο ώστε να εξασφαλίσει απόλυτη εκλογική επιτυχία⁵². Ο αριθμός των Ελλήνων βουλευτών μειώθηκε στους 15⁵³, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν πολιτευθεί με το Κομιτάτο⁵⁴, όπως οι Νάλης, Έμμανουηλίδης, Καρολίδης, Κωφίδης, Μιχαηλίδης, Όρφανίδης.

Ελέγχοντας απόλυτα την κατάσταση, το Κομιτάτο μετέφερε την έδρα του από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη. Η εκλογική, όμως, τακτική του και η πολιτική απέναντι στην αντιπολίτευση δημιούργησε στο μεταξύ πρόσφορο έδαφος για εξωκοινοβουλευτική συνωμοτική δραστηριότητα⁵⁵.

Και ενώ οι επαρχίες —ιδίαιτερα η Μακεδονία— βρίσκονταν σε καθεστώς αναταραχής, για μιάν ακόμα φορά νέοι αξιωματικοί κατέφυγαν στα βουνά της Μακεδονίας, τον Μάιο-Ιούνιο 1912, και μια ομάδα ονομαζόμενη «Σωτήρες Αξιωματικοί» (Halâskâr Zabitân) σχηματίστηκε στην Κωνσταντινούπολη υποστηριζόμενη από τις ανταρτικές ομάδες στη Μακεδο-

49. Καρολίδης, *δ.π.*, σ. 336-7.

Το Κομιτάτο είναι πιθανό ότι γνώριζε τις διαφορές που είχαν ανακύψει μεταξύ του Πατριάρχη Ίωακείμ Γ' και του Π.Σ. Βλ. *Ακρόπολις*, 24.9.1912. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης είχε τότε δηλώσει ότι ο Π.Σ. αποτελούσε κίνδυνο για το Έθνος. Θα πρέπει, επίσης, να τονιστεί ότι η πολιτική τόσο του Π.Σ. όσο και της Ο.Κ. δεν αντιπροσώπευε την ελληνική κυβέρνηση. Οι σχέσεις του, όμως, με άτομα που υπηρετούσαν στην ελληνική Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη παρέσυρε τότε πολλούς στο συμπέρασμα ότι τον Π.Σ. καθήκυνη η ελληνική Πρεσβεία. Βλ. Γ. Κ. Σκαλιέρη, *Τὰ Δίκαια τῶν Ἐθνοτῆτων ἐν Τουρκίᾳ*, Ἀθήνα 1922, σ. 11, ἀναφέρει τὴν Ο.Κ. «μυστικὸν κέντρον, ἀνεξάρτητον τῆς Ἑλληνικῆς Πρεσβείας». Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὁδηγοῦν καὶ τὰ κείμενα τοῦ Α. Σουλιώτη.

50. Είχε συμφωνηθεί, μάλιστα, η εκλογή 52 Ελλήνων βουλευτών. Χαμουδόπουλος, *δ.π.*, σ. 48.

51. Έμμανουηλίδης, *δ.π.*, σ. 303.

52. Ahmad, *δ.π.*, σ. 103-4.

53. Καρολίδης, *δ.π.*, σ. 370.

54. Ο Π.Σ. χρησιμοποίησε κάθε μέσο για να καταπολεμήσει τους Έλληνες βουλευτές που δεν συντάχθηκαν με την πολιτική του. Διέδωσε, ακόμη, ότι ο βουλευτής Σμύρνης Π. Καρολίδης είχε άσπασει τον Ισλαμισμό. Έμμανουηλίδης, *δ.π.*, σ. 307.

55. Ahmad, *δ.π.*, σ. 106.

νία⁵⁶. Ὑποχωρώντας στὶς ἀπαιτήσεις τῶν ἀξιωματικῶν αὐτῶν, ἡ κυβέρνησις τοῦ Κομιτάτου κατέρρευσε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1912. Ἡ διάλυσις τῆς ἐλεγχόμενης ἀπὸ τὸ Κομιτάτο Βουλῆς, στὶς 5 Αὐγούστου 1912, ἐκτόπισε τοὺς Νεό-τουρκικοὺς στὸ περιθώριο τῆς πολιτικῆς ζωῆς.

Τὸ ξέσπασμα τῶν Βαλκανικῶν πολέμων δημιούργησε νέα δεδομένα πού ἐπηρεάσαν τὶς κοινοτικὲς σχέσεις: οἱ Τούρκοι ἀπομονώθηκαν αἰσθητὰ μετὰ τὴν ἀπώλεια τῶν Βαλκανικῶν κτήσεων. Ἡ ἀναλογία τους, ὅμως, σὲ σχέση με τοὺς Χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς αὐξήθηκε στὴ Μικρὰ Ἀσία, ἰδιαίτερα μετὰ ἀπὸ τὴν εἰσροὴ πολυάριθμων Τούρκων προσφύγων ἀπὸ τὶς Εὐρωπαϊκὲς περιοχές⁵⁷. Ἐπιπλέον, ὁ πόλεμος ἔδωσε νέα ὄθησις στὴν ἀνάπτυξη τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικιστικοῦ πνεύματος.

Δὲν ἄργησε καὶ ἡ ἀνακατάληψις τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸ Νεοτουρκικὸ Κομιτάτο μετὰ πραξικόπημα πού ἔγινε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1913. Λίγους μῆνες ἀργότερα, ἡ δολοφονία τοῦ Μαχμούτ Σεβκέτ Πασᾶ (στὶς 11 Ἰουνίου 1913) ἀποτελέσει τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐπιβολὴ δικτατορίας ἀπὸ τὸ Κομιτάτο. Ἀπὸ τὸν Ἰούνιο 1913 μέχρι τὴν ἀνακωχὴ τοῦ Μούδρου, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1918, τὴν Τουρκία κυβέρνησε οὐσιαστικὰ ἡ τριανδρία πού ἀποτελεῖτο ἀπὸ τοὺς Ἐνβέρ, Ταλαὰτ καὶ Τζεμάλ⁵⁸. Τὰ κόμματα τῆς ἀντιπολίτευσης βρέθηκαν ὑπὸ διωγμὸ καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τους ἐξορίσθηκαν. Ὁ Πολιτικὸς Σύνδεσμος εἶχε πιστέψει ὅτι ἡ πτώσις τοῦ Κομιτάτου ἦταν ὀριστικὴ καὶ εἶχε πολιτευθεῖ ἀνάλογα. Ὅταν οἱ Νεότουρκοι ἐπανῆλθαν πανίσχυροι μετὰ ἑξὶ μῆνες, ὁ Π.Σ. συμερίστηκε τὴν τύχη τῆς ἀντιπολίτευσης⁵⁹.

Οἱ Ἕλληνες βουλευτὲς Γ. Μπούσιος καὶ Π. Κοσμίδης ἀπελάθησαν καὶ κατέφυγαν στὴν Ἑλλάδα⁶⁰. Ὁμοίως στὴν Ἑλλάδα κατέφυγε ὁ βουλευτὴς Σμύρνης Π. Καρολίδης⁶¹. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου

56. Lewis, *δ.π.*, σ. 224.

57. Βλ. Α. Α. Pallas. «Racial Migration in the Balkans During the Years 1912-1914», *Geographical Journal*, 66/4 (1925), σ. 315-31.

58. Lewis, *δ.π.*, σ. 225-7.

59. Τὰ μέλη τῆς Ο.Κ. ἄρχισαν τότε νὰ ἐγκαταλείπουν τὴν Κωνσταντινούπολη, ἄλλοι ἀπὸ ἀνάγκη, ἄλλοι γιὰ λόγους πρόνοιας. Οἱ Ι. Δραγοῦμης (εἶχε ἀπὸ καιρὸ ἐγκαταλείψει τὴν Πόλιν ἐξαιτίας μετέθεσής του στὴ Ρώμη) καὶ Ἀθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης βρέθηκαν στὸ Βαλκανικὸ μέτωπο. Ἡ δράσις τῆς Ο.Κ. συνεχίσθηκε καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρησι τοῦ Σουλιάτη, μέχρι τὸ 1914, εἶχε ὅμως ἀρχίσει νὰ περιορίζεται σημαντικὰ.

60. Τότε καταργήθηκε ὀριστικὰ ἡ ἐκδοσις τῆς *Πολιτικῆς Ἐπιθεωρήσεως* στὴν Πόλιν. Μετὰ τὸ ἴδιο ὄνομα, τὴν ἐπιθεώρησι ἐπανεξέδωσαν στὴν Ἀθήνα τὸ 1916 ὁ Μπούσιος μετὰ τὸν Ἰωάνη Δραγοῦμη.

61. Μετὰ τὴν ἐκρήξιν τῶν Βαλκανικῶν πολέμων κατέφυγε (τὸ 1913) στὴ Γερμανία καὶ κατόπιν ἐπανῆλθε στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἐπαναδιορίστηκε στὴν ἔδρα του στὸ Πανεπιστήμιον (1915). Τὸ 1923 πρωτοστάτησε στὴν πολιτικὴ κίνησι γιὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὴν Ἑλλάδα.

Ίωακειμ Γ' (13 Νοεμβρίου 1913), εξέλιπε ό φυσικός ήγήτης του αλύτρωτου Έλληνισμού, που με τώ κύρος του επιβαλλόταν όμοια σέ Τούρκους και Έλληνες. Στόν πατριαρχικό θρόνο τόν διαδέχθηκε ό αντίπαλός του Γερμανός Ε'. Περιβεβλημένος με τήν αήγη του ήγήτη τού άντι-Ίωακειμισμού, στερεϊτο έν τούτοις τής δημοτικότητας και επιβολής τού Ίωακειμ Γ' ⁶².

Οί Νεότουρκοι προκήρυξαν νέες εκλογές οί όποίες πραγματοποιήθηκαν τούς τελευταίους μήνες τού 1913. Τό Κομιτάτο, που είχε στό μεταξύ μετασχηματιστεί σέ πολιτικό κόμμα, ήταν ή μόνη οργανωμένη πολιτική όμάδα που έλαβε μέρος σ' αυτές ⁶³.

Τό Κομιτάτο έκανε νέες προτάσεις για εκλογική σύμπραξη, τις όποίες ό Γερμανός ό Ε' δέχθηκε ⁶⁴. Άπερρίφθη, όμως, τώ αίτημα τής ποσοστιαίας εκπροσώπησης στη Βουλή που προέβαλε ή ελληνική πλευρά. Μετά από πολλές διαπραγματεύσεις και με τόν όρο ότι οί ελληνικές ύποψηφιότητες θα έλέγχονταν από τώ ίδιο τώ Κομιτάτο, οί Νεότουρκοι συμφώνησαν νά δεχθούν ως ένα βαθμό τήν άρχή τής αναλογίας στόν αριθμό τών ελληνικών έδρών. Βασικό αίτημα τών Έλλήνων ήταν ή εκλογή τριών βουλευτών από τήν Κωνσταντινούπολη ⁶⁵.

Με τήν κήρυξη τών Βαλκανικών πολέμων, κατέρρευσε τώ ιδανικό τής ανατολικής όμοσπονδίας με ίσχυρή ελληνική παρουσία. Η θέση τών Έλλήνων επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο με τήν είσοδο τής Τουρκίας στόν πόλεμο με τώ μέρος τής Γερμανίας, τόν Οκτώβριο τού 1914. Κατά τή διάρκεια τού πολέμου, τώ Κομιτάτο συμπλήρωσε και επιτάχυνε τή διαδικασία τού μετασχηματισμού τής πολυεθνικής αυτοκρατορίας σέ έθνικό τουρκικό κράτος, που είχε βάλει σέ ένέργεια ή νεοτουρκική επανάσταση τού 1908.

Με τώ νέο εκπαιδευτικό νόμο τού 1915, ή τουρκική κυβέρνηση έθεσε ύπό όριστικό έλεγχο τώ εκπαιδευτικό πρόγραμμα στην Τουρκία. Η ύποχρεωτική διδασκαλία τής Όθωμανικής γλώσσας και ιστορίας στόχευε στη δημιουργία έσωτερικής ένότητας που συμπληρωνόταν με τή διαδοχική έξασθένιση τών προνομίων τού Οίκουμενικού Πατριαρχείου. Η ύπόσταση τού Πατριαρχείου μειώθηκε ουσιαστικά με τήν κατάργηση (1916) τής συλλογικής εκπροσώπησης τών διαφόρων έθνικο-θρησκευτικών κοινοτήτων ⁶⁶. Άποφασισμένοι νά κατα-

62. Δάμτσας, ό.π., σ. 62, 64.

63. Ahmad, ό.π., σ. 144.

64. Έμμανουηλίδης, ό.π., σ. 303 και Χαμουδόπουλος, ό.π., σ. 48. Οί ύποψήφιοι ύπεδείχθησαν με άπόφαση τών δύο σωμάτων, κατόπιν προτάσεως τών οικείων Μητροπολιτών για τις έπαρχίες.

65. Ahmad, ό.π., σ. 155. Έξελέγησαν, πράγματι, τρεις Έλληνες βουλευτές από τήν πρωτεύουσα.

66. Ό όρος millet (έθνος) άντικαταστάθηκε με τή λέξη cemaat (κοινότητα) Για τις μεταρρυθμίσεις τής περιόδου αυτής βλ. Α. Alexandris, *The Greek Minority in Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Αθήνα 1983, σ. 36.

στρέψουν τους θεσμούς που στήριζαν το θεοκρατικό Όθωμανικό Κράτος, οι Νεότουρκοι καθιέρωσαν υποχρεωτικά τον πολιτικό γάμο, ανεξάρτητα από θρησκευτικές πεποιθήσεις⁶⁷. Έξ' άλλου, με την έναρξη του πολέμου το μέτρο της υποχρεωτικής στρατεύσης των μη-μουσουλμάνων μετατράπηκε σε μέσο μαζικής εξόντωσης των Χριστιανών στα περιβόητα «τάγματα εργασίας»⁶⁸.

Όταν η Ελλάδα κήρυξε τον πόλεμο στη Γερμανία, το 1917, η κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης έλαβε δρακόντεια πλέον μέτρα έναντίον των Ελλήνων. Θεωρώντας τους ελληνικούς πληθυσμούς όργανα της 'Αντάντ και της 'Ελληνικής κυβέρνησης, οι Τούρκοι άρχισαν την απομάκρυνση των ελληνικών πληθυσμών από τις «στρατηγικά ευαίσθητες» περιοχές της αυτοκρατορίας, ενώ κήρυξαν, ταυτόχρονα, αυστηρό οικονομικό αποκλεισμό έναντίον των Ελλήνων εμπόρων στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη.

Οι Έλληνες βουλευτές της περιόδου 1914-1918 αναγκάστηκαν να παραμείνουν θεατές στη συνεχή καταπάτηση των Πατριαρχικών προνομίων και στους άνθελληνικούς διωγμούς κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Μόνο μετά την άνακωχή του 1918, οι βουλευτές Έμμανουηλίδης, Μειμάρογλου και Δημητριάδης μίλησαν στη Βουλή δίνοντας λεπτομέρειες για τα δεινοπαθήματα των Χριστιανών. Οι 16 Έλληνες βουλευτές άπαιτούσαν την καταδίκη των υπεύθυνων για τις σφαγές των Αρμενίων και των Ελλήνων⁶⁹.

Στο μεταξύ, με τη στρατιωτική κατάρρευση της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, το 1918, έληξε και η σταδιοδρομία του Κομιτάτου Ένωση και Πρόοδος. Την τύχη της ετοιμοθάνατης αυτοκρατορίας ανέλαβαν και πάλι οι Φιλελεύθεροι· το Κομιτάτο διαλύθηκε και οι ήγέτες του διέφυγαν στο έξωτερικό⁷⁰.

Στις νέες εκλογές, που πραγματοποιήθηκαν τους τελευταίους μήνες του 1919, την πλειοψηφία κέρδισαν οι Κεμαλικοί⁷¹. Οι Έλληνες, άποροφημένοι από τις προσπάθειες του Έλ. Βενιζέλου για την ένσωμάτωση του μικρασιατικού ελληνισμού μετά τη διάλυση της αυτοκρατορίας, δεν ενδιαφέρθηκαν να λάβουν μέρος στις εκλογές: η άπόφαση του Φαναρίου για άποχή των Ελλήνων από τις γενικές εκλογές του 1919⁷² καθώς και από όλες τις πολιτικές δραστηριό-

67. "Ο.π.

68. G. Horton, *The Blight of Asia*, Νέα Ύόρκη 1926, σ. 99.

69. Έμμανουηλίδης, δ.π., σ. 336-91.

70. Το Κομιτάτο διαλύθηκε μετά την τελευταία κομματική συνεδρίαση της 14-19 Όκτωβρίου 1918.

71. Lewis, δ.π., σ. 250. Οι έθνικιστές δεν συμμετείχαν έπίσημα σάν πολιτικό κόμμα.

72. Αυτές ύπήρξαν οι τελευταίες εκλογές στην αυτοκρατορία. Η Βουλή συνήλθε στις 12 Ίανουαρίου 1920 και διαλύθηκε έπίσημα μερικούς μήνες άργότερα, στις 11 Άπριλιου. Μετά από 12 ήμέρες συνήλθε στην Άγκυρα η Μεγάλη Τουρκική Έθνοσυνέλευση. Βουλευτές ελληνικής καταγωγής στην Τουρκική πλέον Βουλή έμφανίζονται στη μεταξύ 1935 και 1961 περίοδο. Αυτοί είναι οι Μιχ. Τάπτας, Μιχ. Καργόγλου, Νικ. Φακατσέλης, Βασ.

τητες, όριοθετοῦν καὶ τὴν τυπικὴ κατάργηση τῆς πολιτικῆς ὑπόστασης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου⁷³.

Μὲ τὴν ἀναχωχὴ τοῦ Μούδρου, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1918, ἡ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία, καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν τὸ Κομιτάτο Ἐνωση καὶ Πρόοδος, πέρασαν στὴν ἱστορία. Ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ Ἑλλάδας καὶ Τουρκίας ποὺ ἄρχισε τὸ 1912 κορυφώθηκε τὴν περίοδο 1919-1922. Ἡ τελικὴ ἐπικράτηση τῶν ἐθνικιστῶν τῆς Ἀνατολίας δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου στὴ Μ. Ἀσία στὸ νέο τουρκικὸ κράτος ποὺ ἦταν κι αὐτὸ κράτος-διάδοχο τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ κεμαλικὲς μεταρρυθμίσεις, ποὺ στὴ συνέχεια ἐπιτελέσθηκαν στὴν Τουρκικὴ Δημοκρατία καὶ ἀποτέλεσαν τὴ βάση γιὰ τὴ δημιουργία τῆς σύγχρονης Τουρκίας, δὲν ἦταν παρὰ ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου τῶν νεοτουρκικῶν κυβερνήσεων τῆς περιόδου 1908-1918.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΟΥΡΑ

Κῶνος, Ἀχ. Μόσχος, Ἀλέξ. Χατζόπουλος, Ἀγγ. Ἰωαννίδης καὶ Λάσκαρης Καλούδης. Βλ. Ἀλεξανδρῆ, «Οἱ Ἑλληνες», ὁ.π., σ. 403. Γιὰ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις τῆς περιόδου αὐτῆς βλ. ἐπίσης F. Frey, *Political elites in Turkey*.

73. Alexandris, *The Greek Minority*, σ. 57.

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΒΟΥΛΕΥΤΕΣ

Περίοδος 1908-1912¹

Κωνσταντινουπόλεως: Κ. Κωνσταντινίδης, Π. Κοσμίδης, δικηγόρος.

Αθηνών: Ι. Μαμόπουλος, δικηγόρος στην Πόλη, γνωστός για την τουρκομάθειά του.

Θεσσαλονίκης: Γ. Άρτας, δικηγόρος, Γ. Χωναίος, διερμηνεύς του Έλληνικού Προξενείου Θεσσαλονίκης.

Ίκονίου: Γ. Κούρτογλου, έμπορος.

Ίωαννίνων: Δ. Κίγκος, Κ. Σούρλας.

Καλλιπόλεως: Σ. Ναρλής, γιατρός στην Πόλη.

Κορασή, Κυθωνιών: Κ. Σαββόπουλος, υπάλληλος του Μονοπωλίου Καπνού.

Κοζάνης και Γρεβενών: Κ. Δρίζης και Γ. Μπούσιος, κτηματίας, βιομήχανος και έμπορεύμενος. (Τό καλοκαίρι του 1909, ό Δρίζης παραιτήθηκε και στο τέλος Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου εκλέχθηκε στη θέση του ό Χ. Βαμβακάς, δικηγόρος).

Λήμνου: Μ. Στέλιος, βοηθός Μουτεσαρίφη Λήμνου².

Μετρών και Συλβρίας: Δ. Ζαφειρόπουλος, έμπορος.

Μυτιλήνης: Μ. Σάλτας, κτηματίας, Π. Μποστάνης, κτηματίας και έμπορος.

Μοναστηρίου: Τ. Νάλης, δικηγόρος.

Νικομηδείας: Α. Μιχαηλίδης, έμπορος

Σερρών: Δ. Δίγκας, δικηγόρος του Προξενείου Θεσσαλονίκης (συνήγορος τών Έλλήνων άναρτών στα τουρκικά δικαστήρια, κατ' έντολή του Γεν. Προξενείου Θεσσαλονίκης).

Σμύρνης: Α. Γεωργαντζόγλου Πασάς, βοηθός του Βαλή. (Στό τέλος του 1910, ό Γεωργαντζόγλου Πασάς έγινε Γερουσιαστής και στη θέση του εκλέχθηκε ό άνιψιός του Ε. Έμμανουηλίδης, δικηγόρος).

Σεβαστείας: Π. Καρολίδης, Καθηγητής Ίστορίας.

Σποράδων (Ρόδου): Θ. Κωνσταντινίδης.

Τραπεζούντας: Μ. Κωφίδης, υπάλληλος του Μονοπωλίου Καπνού (άπηγγονίσθη τό 1921 στην Άμάσεια υπό τών Κεμαλικών ως υπαδός τής ιδέας του Πόντου. Ό γιός του θανατώθηκε μεταφερόμενος στο έσωτερικό τής Άνατολής).

Χίου: Μ. Τσελεμπίδης, δικηγόρος.

Κυθωνιών: Κ. Σαββόπουλος, υπάλληλος του Μονοπωλίου Καπνού.

1. Τά στοιχεία άπό τόν Α. Σουλιάτη-Νικολαΐδη, *Όργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*.
2. Στην *Άμάλθεια* άναφέρεται και ό Μ. Κάντης, βουλευτής Λήμνου. Δέν περιλαμβάνεται, όμως, στόν κατάλογο του Σουλιάτη, *Όργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*.

Περίοδος 1912-1914

Κωνσταντινουπόλεως: Γ. Ἀρτας*, Β. Ὀρφανίδης, ὑπάλληλος τοῦ Μονοπωλίου Καπνοῦ.

Ἰκονίου: Α. Καλλίνογλου, εἰσαγγελέας.

Ἰωαννίνων: Δ. Κίγκος*, Κ. Σούρλας*.

Καλλιπόλεως: Σ. Ναρλῆς*.

Καρασῆ, Κυδωνιῶν: Κ. Σαββόπουλος*.

Μυτιλήνης: Δ. Σάββας.

Μοναστηρίου: Τ. Νάλης*.

Νικομηδείας: Α. Μιχαηλίδης*

Σερρών: Δ. Δίγκας*.

Σμύρνης: Π. Καρολίδης*, Ε. Ἐμμανουηλίδης*.

Τραπεζοῦντος: Μ. Κωφίδης*.

Χίου: Ἀποδιάκος³.

Περίοδος 1914-1918⁴

Κωνσταντινουπόλεως: Β. Ὀρφανίδης*, Β. Τσορμπατζόγλου, διευθυντὴς πολιτικῶν ὑποθέσεων σὲ Γεν. Διοικήσεις, Ι. Χαραλαμπίδης, δικηγόρος.

Ἀμμοῦ: Θ. Ἀρζόγλου, ἔμπορος.

Ἰκονίου: Α. Καλλίνογλου².

Καλλιπόλεως: Δ. Φύτος, γραμματεὺς τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Καρασῆ, Κυδωνιῶν: Κ. Σαββόπουλος**.

Καραχισάρ: Ι. Γκεβενίδης, ὑποδιοικητὴς Γεν. Διευθύνσεων.

Μετρῶν καὶ Σολιμβρίας: Θ. Δημητριάδης, ὑποδιοικητὴς Γεν. Διοικήσεων.

Νικομηδείας: Α. Μιχαηλίδης**.

Σμύρνης: Σ. Συμεόνογλου, ἔμπορος, Ε. Μεϊμάρογλου, μηχανικὸς (ἐφονεύθη στὸ Ἀξάρ κατὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή), Ε. Ἐμμανουηλίδης**.

Ραιδεστοῦ: Θ. Εὐκλείδης, δικαστικὸς ἐπιθεωρητὴς.

Τραπεζοῦντος: Μ. Κωφίδης**, Γ. Ἰωαννίδης, ὑπάλληλος Ἑταιρείας Μονοπωλίου Καπνοῦ.

* Συμμετεῖχαν καὶ στὴν προηγούμενη Βουλὴ 1908-1912.

3. Ἀναφέρεται στὸν κατάλογο τῶν βουλευτῶν ποὺ παραθέτουν οἱ Ahmad καὶ Rustow. Τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτουν, ὅμως, οἱ Ahmad καὶ Rustow δὲν εἶναι πάντα ἔγκυρα, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς Ἑλλήνες βουλευτές.

4. Βλ. Ἐμμανουηλίδη, ὁ.π., σ. 303-4.